

प्रकरण - तिसरे

सर्जनशीलता

प्रकरण - तिसरे

सर्जनशीलता

गिलफर्डने बुद्धीमापन कसोटीवर विचार करून या कसोटीची संपूर्ण बांधणी, रचना ही एकांगी असते असे दर्शविले. तिच्यात प्रश्न सोडविण्यासाठी केवळ एकाच दिशेने विचार करणे अभिप्रेत असते. उदा. प्रथमा, तृतीया, पंचमी, ---, --- यामध्ये क्रमानुसार योग्य शब्द लिहिण्यास सांगितले तर येथे सप्तमी व नवमी हेच शब्द येऊ शकतील म्हणजेच अशा प्रश्नांमुळे केवळ एकाच विशिष्ट प्रक्रियेचे मापन होऊ शकते. अन्य प्रकारच्या विचार प्रक्रियांना आवाहन करणारे प्रश्न त्यात समाविष्ट नसतात. सगळे प्रश्न बंदिस्त(closed) असतात.

मुक्त प्रश्नांना (open end question) वाव नसतो. स्वतंत्रपणे विचार करून वेगळी नवीन उत्तरे शोधण्याची क्षमता या कसोट्यांमध्ये अभिप्रेत नसतात. बुद्धिमत्तेत केवळ सात मानसिक क्षमतांचा अंतर्भाव होतो. हे यस्टनचे मत गिलफर्डला मान्य नव्हते. गिलफर्डने बुद्धीत १२० क्षमता असल्याचे दाखवून दिले. गिलफर्डच्या त्रिपरिणामात्मक प्रतिमानावर (Three Dimensional) पुढील तीन परिमाणे आहेत.

१) आशय (content)

- १) आकाररूप(Figural)
- २) प्रतिकात्मक(Symbolic)
- ३) शब्दविषयक(Semantic)
- ४) वर्तनविषयक(Behavioural)

२) क्रिया(operation)

- १) बोधन(cognition)
- २) स्मरण(Memory)
- ३) एकदिश विचार(Convergent Thinking)

४) बहुदिश विचार(Divergent Thinking)

५) मूल्यमापन(Evaluation)

३)निर्मिती(Production)

१) घटक(Units)

२) वर्ग(Class)

३) संबंध(Relation)

४) पध्दती(System)

५) रूपांतर(Transformation)

६) संभाव्य परिणाम(Implication)

$$\text{एकूण} - ५ \times ४ \times ६ = १२०$$

क्रिया या परिणामातील एकदिश विचार म्हणजे परंपरागत बुद्धी तर बहुदिश विचार ही अधिक महत्त्वाची प्रक्रिया असून तिलाच गिलफर्डने Creativity - सृजनशीलता म्हणून संबोधले आहे. सृजनशीलता ही बुद्धीच्या परंपरागत संकल्पनेत न सामावणारी पण वेगळी अशी मानसिक शक्ती असल्याचे गिलफर्ड सांगतो. तो म्हणतो I believe that creativity & creative productivity extend well beyond the domain of intelligence; creative thinking ला productive thinking असेही म्हटले जाते.

सर्जनशीलतेच्या स्पष्टीकरणासाठी काही निवडक व्याख्या पुढीलप्रमाणे-

R. M. Simpson

‘ ... the initiative which one manifests by his power to break away from the usual sequence of thought into an altogether different pattern to thought.’

Frederick Bartlett

‘...adventurous thinking, getting away from the main track, breaking out of the mould, being open to experience, and permitting one thing to lead to another.’

Frank Barren

‘...Creativity may be defined, quite simply, as the ability to bring something new into existence. The archetype of the creator is the Divine Being; Aristotle defined the principle of generation of the Universe as the poetic or the creative reason. But in the divine creative act, something is made to exist where nothing existed before. Since human beings are not able to make something out of nothing, the human act of creation always involves a reshaping of given materials, whether physical or mental. This something new then is a form made by the reconstitution of, or regeneration from something old.

Creative power of any outstanding order is marked by the voluminous production of acts, which can claim a notable degree of originality and the occasional production of acts of radical originality.

Calvin Taylor

‘Creativity is that process which results in a novel work that is accepted as tenable’ to useful or satisfying by a group at some point in time.’

John Ciardi

‘Creativity is the imaginatively gifted recombination of known elements into something new.’

Drevdahl

‘Creativity is the ability of the human being to produce conclusions of discretionary kind, which are essentially new and were previously unfamiliar to the one who has produced them. This can involve a synthesis of ideas which is more than a mere collection of thought. Creativity can mean the information of new systems and new combinations from known information as well as transference of known connections to new correlations.’

Baker

‘....bringing about notable changes in things, thoughts social structures through action thinking....’

P. E. Torrance

‘I have chosen to define creative thinking as the process of sensing gaps or disturbing, missing elements; forming ideas or hypotheses concerning them; testing these hypotheses and communicating the results possibly modifying and retesting the hypotheses.’

‘Creativity is sometimes contrasted to conformity and is defined as the contribution of original ideas, a different point of view or a new way of looking at problems, whereas conformity is defined as doing what is expected without disturbing or causing trouble for others; creativity may be defined as a successful step in the unknown getting away from the main track, breaking out of the mould, being open to experience and permitting one thing to lead to another, recombining ideas or seeing relationship among ideas and so on.’

सर्जनशीलतेची वैशिष्ट्ये :

सर्जनशीलता ही वेगळ्या दिशेने विचार करणारी, स्वतंत्र व विमुक्त अशी विचारशक्ती होय. परंपरागत दृष्टीकोनातून ती विचार करत नाही, पारंपारिक विचारसरणीची ती गुलाम नसते. ठराविक चाकोरीतून न जाता ती मोडून नव्या वाटा शोधण्याचा, चोखाळण्याचा ती प्रयत्न करते. नवनवीन कल्पना, अन्वयार्थ, उपपत्ती शोधून काढणे, सादर करणे हे तिचे कार्य नावीन्य व मौलिकता हे तिचे प्रमुख वैशिष्ट्ये . जुन्याच पुर्वसुरीपासून चालत आलेल्या, प्रस्थापित झालेल्या विचार-कल्पनांच्या पुनरावृत्तीत पोपटपंचीत तिला रस नसतो.तर ती सतत नवनिर्मितीसाठी धडपडत असते. कधी ही नवनिर्मिती जुन्याचा सुतराम संबंध नसलेली संपूर्णपणे अभिनव स्वरूपाची असेल तर कधी तीत जुन्याचीच पुनर्रचना असेल. नवे संबंध शोधून काढणे,नव्या पध्दतीने पुनर्मांडणी करणे,नवा अर्थ लावणे, जुन्याचाच नव्या दृष्टीकोनातून विचार करणे,प्रचलित बाबींवरच नवा प्रकाश टाकणे ही ही सर्जनशीलताच, रूढ व मान्यताप्राप्त विचारांमधील, सिध्दांतमधील, प्रक्रियांमधील उणीवांची जाणीव होणे, सिध्दांतांची फेरतपासणी

करणे, समस्यांची शोध घेणे व समस्यांच्या निराकरणासाठी नवनवीन उपाययोजना सुचविणे म्हणजे सर्जनशील पातळीवर विचार करणे होय.

सर्जनशीलतेचे घटक-

गिल्फर्ड व टॉरन्स यांनी सर्जनशीलतेचे खालील घटक सांगितले आहेत.

१) प्रवाहित्व- (Fluency) कोणत्याही वस्तूच्या, विषयाच्या, घटनेच्या व्यक्तीच्या किंवा विचार सूचणे: विनासायास सहजतेने, पण वेगाने भराभर कल्पना मनात येणे ही क्षमता म्हणजे प्रवाहित्व संख्या, विपुलता ही या घटकात प्रामुख्याने अभिप्रेत आहे.

२) लवचिकता, विविधता, वैचित्र्य(Flexibility)- हा दुसरी घटक पहिल्या घटकात संख्येवर भर अधिक असतो, तर या घटकात कल्पनांच्या विविधतेवर, प्रकारांवर अनेक कल्पना सुचवूनही त्यात जर वेगळेपणा, विविधता, वैचित्र्य नसेल, तोचतोचपणा असेल तर या क्षमतेचा अभाव आहे, पण जर विविधता, वैचित्र्य आढळून आले तर त्या प्रमाणात ही क्षमता आहे असे मानावे.

३) मौलिकता(Originality)- प्रवाहित्व व लवचिकता याहीपेक्षा उच्चतर क्षमता म्हणजे मौलिकता. मौलिकतेत नावीन्य , अपरिचितता, असाधारणता, सामान्यांपासून वेगळेपणा अपेक्षित आहे, अनेकांना किंवा बऱ्याच लोकांना ज्या कल्पना सुचतात, सुचू शकतात त्यांना मौलिक म्हणता येणार नाही. सर्वसामान्यांना बहुतेकांना जे सुचले नाही, स्फुरले नाही असे काही एखाद्याच्या डोक्यात आले ते मौलिक, मौलिकतेलाच अनन्यसाधारण कल्पनाशक्ती असेही आपण म्हणू शकतो.

४) स्पष्टीकरण, विस्तार किंवा पूर्ती(Eleaboration)- एखाद्या योजनेची तपशील तयार करणे, अर्धवट योजना पूर्ण करणे, एखाद्या मुद्द्याचा , कल्पनेचा विचार करणे हा या क्षमतेचा अर्थ.

५) पुनर्व्याख्या, पुनर्मांडणी, पुनर्रचना (Redefination) - रूढ मार्ग, प्रस्थापित विचारसरणी, प्रचलित दृष्टिकोणांची कास सोडून वेगळ्या पध्दतीने विचार करणे, वेगळा दृष्टिकोण मांडणे, वेगळा अन्वयार्थ लावणे हा या क्षमतेचा अर्थ.

६) उणीव-दोष-समस्या संवेदनक्षमता (Sensitivity to problems) - कोणत्याही वस्तूतील, रचनेतील, प्रक्रियेतील, योजनेतील, विचारसरणीतील किंवा कलाकृतीमधील उणीव, दोष, विसंगती चटकन लक्षात येणे तसेच एखादी अडचण, समस्या सोडविण्याचा चटकन मार्ग सुचणे हा अर्थ या क्षमतेत अपेक्षित आहे.

शैक्षणिक महत्त्व :

सामान्यतः शिक्षक स्वतःच शिकविताना सर्व ज्ञान, सर्व माहिती विद्यार्थ्यांना देतात. निरनिराळ्या कल्पना, मुद्दे, समस्या यांचे स्पष्टीकरण स्वतःच करतात व विद्यार्थी केवळ निष्क्रियपणे ग्रहण करीत असतात, श्रवणभक्ती करतात. शिक्षकांकडून विद्यार्थ्यांकडे असा एकमार्गी प्रवाह चालू असतो. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना विचार करायलाही वाव नसतो, त्याची गरज नसते. साधा निबंध लिहायला दिला तरी तो विद्यार्थ्यांनी दिलेले मुद्दे व ठराविक मांडणी यांचा आधार घेऊन लिहिला पाहिजे. अशा सूचना विद्यार्थ्यांना दिल्या जातात. अध्यापनातही नावीन्य नसते. तेचतेच मुद्दे व तीच तीच पध्दती परीक्षेतही प्रश्नांचे स्वरूप बहुतांशी बध्द (closed) स्वरूपाचे असते. शिक्षणपध्दतीच्या या आत्यंतिक कृत्रिमतेला, यांत्रिकतेला वैतागून बहुधा इव्हान इलिच (Evan Elich) हा Deschooling society हे प्रक्षोभक पुस्तक लिहिण्यास प्रवृत्त झाला असावा. त्याच्या मते, शाळेतील-एकूण शिक्षणसंस्थेतील वातावरण- अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके, परीक्षा, शिक्षक या घटकांच्या प्रभावामुळे इतके दूषित होऊन गेले आहे की, त्यातून विद्यार्थ्यांच्या विचारशक्तीचा, बद्धीचा, अध्ययनक्षमतेचा, व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होणे शक्यच नाही. मुलांची स्वाभाविक, नैसर्गिक अध्ययनक्षमताच या शाळा नष्ट करून टाकीत आहेत. या पार्श्वभूमीवर सर्जनशीलतेचे महत्त्व अबाधित आहे.